

О. Д. Пономарів

Культура мови

КУЛЬТУРА МОВИ – один зі складників **культури** людини. **Ще в навч. закладах Стародав. Греції значну увагу приділяли ораторському мистецтву**, про що свідчить вислів Софокла «Заговори, щоб я тебе побачив». Завданням К. м. є намагання дібрати найкращі засоби для висловлення думок, бо К. м. є культурою думки. Існує твердження, що чужу мову можна опанувати за порівняно короткий проміжок часу, а рідну потрібно вивчати все життя. Ця думка передбачає різний ступ. володіння мовами. Чужа мова для людини є знаряддям пізнання культури ін. народу, а рідна – генет. кодом нації, засобом її самовиявлення в світі, способом збереження нац. тотожності. Для українського народу, котрий упродовж століть був позбавлений влас. держави, рідна мова була оберегом, допомагала не зникнути з істор. кону. Через таку роль особливої ваги набувало дбання про чистоту української мови, про піднесення на дедалі вищий рівень культури висловлювання, про вироблення єдиних правопис. норм. Діячі укр. культури Наддніпрянщини, Галичини, Буковини та ін. частин розкиданої по різних державах України намагалися зближувати свої правописи, керуючись настановою **Б. Грінченка**: «Ми повинні в такому напрямку впорядковувати свою мову й свій правопис, щоб він найбільше відповідав східноукраїнській мові, і то її центрові, – тільки тоді мова може стати спільною для всього українського народу... Яка мова, такі й думки наші будуть: московська мова – московські думки». Ці міркування він втілював у 4-том. «Словарі української мови» (К., 1907–09). Як галузь мовознавства К. м. пов'язана з історією

мови, [діалектологією](#), фонетикою, [акцентологією](#), [граматикою](#), [лексикологією](#), семантикою, стилістикою. У 1-й третині 20 ст. неабияку роль у формуванні культури української мови відіграли праці О. Синявського та [О. Курило](#). Вагомий внесок в усталення норм укр. [літературної мови](#) зробили І. Огієнко (див. Іларіон) та [М. Жовтобрюх](#). За ред. І. Огієнка 1933–39 у Варшаві – Жовкві виходив часопис «Рідна мова», осн. гаслом якого було «Для одного народу – одна літературна мова, один правопис». У 2-й пол. 20 ст. великий внесок у цю справу зробив [Б. Антоненко-Давидович](#). Удосконаленню норм укр. літ. мови сприяли виступи в пресі й наук. публіцистиці М. Шумила, [О. Ільченка](#), М. Рильського, [Г. Кочура](#), а також мовозн. праці М. Наконечного, Н. Тоцької, М. Пилинського, [А. Коваль](#), Є. Чак, О. Сербенської та ін. Знач. шкоди К. м. завдала теорія й практика зближення націй та злиття їхніх мов у СРСР. Укр. слова, не подібні до російських, вилучали з української мови або оголошували їх діалект., застарілими, штуч., незрозумілими народові тощо. З Інституту мовознавства АН УРСР (Київ) до видавництв і редакцій ЗМІ надходили списки заборонених слів та висловів (на зразок либонь, робітня, красне письменство, свічадо, нуртувати), які змушували під час редагування вилучати з оригін. та переклад. творів. Попри всі ці негаразди українська мова має чітко вироблені літ. норми й розвинені функціон. стилі. Однією з найвизначніших рис української мови є її милозвучність. Ця риса має багато складників і потребує належної фонет. організації. Для милозвучності варто свідомо уникати незграбностей у поєднанні звуків, послідовно й неухильно дотримуватися норм правил. вимови. Властивістю укр. фонет. системи є чітка вимова голосних звуків як під наголосом, так і без нього (крім ненаголошених е та и, що наближаються один до одного, і ненаголошеного о перед складом з у). Укр. літ. мові не притаманна вимова а на місці ненаголошеного о. Вимова на кшталт вигада, кааліція, подараж замість вигода, коаліція, подорож є порушенням норми. Важливою ознакою укр. літ. мови є дзвінка вимова приголосних у кінці слова і складу: виріб, любов, склад, ріг, ніж, грядка, казка, грубка, двадцять, оголосив, здобув тощо. Шиплячі приголосні в укр. мові тверді (часто, чемний), але перед голосними і, ю, я дещо пом'якшені (вірші, дріжджі, ніччю, збіжжя). М'які приголосні д і т ніколи не набувають свистячого відтінку (вимовляти потрібно діброва, дятел, тіло, тямити, а не дзіброва, дзятел, ціло, цямити). Літерою х відтворюємо іншомовну фонему ch (англ. ch) – хакі; літерою г – h, літерою ґ – g: гінді, голокост, Вільгельм, аґрус. У словах грец. походження вимовляємо й пишемо г, оскільки новогрец. й української мови належать до тих індоєвроп. мов, де проривний задньоязиковий приголосний g перейшов у фрикативний γ або фарингальний h: галактика, гармонія, генеза, геноцид, гіпотеза, монографія, програма тощо. У давно засвоєних іншомов. словах також вимовляємо й пишемо г: газета, гвардія, генерал, геній, інтелігенція. Те саме стосується й топонімів. Укр. народ давно

засвоїв їх зі звуком г: Багами, Гаваї, Гаїті, Англія, Бельгія, Грузія. В антропонімах мусимо послідовно розрізняти г', г, х: Гете, Гюґо, Гегель, Гельмут, Гіларі, Йоахім. Крім твердого л (лад, ловець, лук, віл) та м'якого ль (лід, льон, сіль), маємо нейтрал. л перед е та и (лебідь, зелений, листя). Тож вимова типу лекція, проблема, балет, Лесбос, Лермонтов замість лекція, проблема, балет, Лесбос, Лермонтов є ознакою низької К. м. Багато іменників мають у своєму складі випадні звуки о, е: кухоль – кухля, день – дня. Ця риса, як правило, не поширюється на запозичені слова: брелок – брелока (не брелка), бюлетень – бюлетеня (не бюлетня). Строкатість наголошування в різних говірках української мови спричиняє акцентуац. помилки. Відступами від норм є такі наголоси: випа́док, гра́блі, кро́пива, листо́пад, мережа́, не́нависть, паралі́ч, Покро́ва, но́вий, ринко́вий, су́дно, беремо́, ве́сти, люблю́, сікту́, Ко́валь, Кра́вець замість правильних ви́падок, граблі́, кропива́, листопа́д, мере́жа, нена́висть, пара́ліч, Покро́ва, но́вий, ринко́вий, судно́, беремо́, вести́, люблю́, сікти, Кова́ль, Кра-ве́ць. Незнання синоніміч. багатства мови або невміння користуватися ним знижує рівень мовленнєвої культури, про що свідчить уживання таких слів, як благополуччя, відправлятися, діючий, добросовісний, значимий, кафетерій, корзина, настійливий, прийомна, прихожанин, казначейство, протиріччя, початкуючий, відсутніх в укр. мові співпадати, співставляти і майже цілковите нехтування кращими синоніміч. відповідниками – добробут, вирушати, дійовий (чинний), сумлінний, значущий, кав'ярня, кошик, наполегливий, приймальня, парафіянин, державна скарбниця, суперечність, початківець, збігатися, зіставляти. Ознакою низької культури є вживання слів у невластивому значенні: баня (замість лазня), блюдо (замість страва), гребля (замість веслування), гадати (замість ворожити), виключення (замість виняток), грецький (замість волоський) горіх тощо. Багато відступів від К. м. спричинено нерозрізненням паронімів: дощова вода, дощові краплини, але дощовита осінь, дощовита погода (помилково вживають дощовий в обох значеннях). Замість загальний використовують відсутнє в укр. мові слово всезагальний. Слово причинний означає «божевільний, несповна розуму», тож його не можна вживати як прикметник до причина як «підстава, привід». Тут доречне причиновий (зв'язок, сполучник). Воєнний означає «пов'язаний з війною»: воєнні роки, воєнний період, воєнний стан; військовий – стосовний до війська та військ. політики: військова техніка, військове училище, військова доктрина. У галузі К. м. велике значення має політика держави, спрямована на піднесення престижу мови, що сприяє зміцненню нац.-мовної свідомості громадян. Брак такої свідомості є причиною того, що замість пристосованих до фонет.-морфол. законів української мови християн. імен Ганна, Олена, Христина, Марина, Артем, Євген, Данило, Кирило, Пилип використовують імена Анна, Альона, Крістіна, Маріна, Артьом, Євгеній, Данііл, Кіріл, Філіп. Прізвища Гайовий, Рудий, Білик, Липа, Кіт, Різниченко,

Олексієнко, Біловіл, Рябокiнь, Денисов, Лебедєв подають у спотворених формах Гаєвой, Рудой, Белiк, Лiппа, Кот, Резніченко, Алексєєнко, Бєловол, Рябоконь, Дєнісов, Лєбєдєв. Прiзвища Волошин, Литвин, Сухомлин є не прикметниками, а iменниками. Коли вони належать жiнкам, то не вiдмiнюютьсѧ: Ганна Волошин, Марiя Литвин, Тетяна Сухомлин, Ганною Волошин, Марiєю Литвин, Тетяною Сухомлин. Коли носiями таких прiзвищ є чоловiки, то iх вiдмiнюємо: Сергiй Волошин, Василь Литвин, Микола Сухомлин, Сергiєм Волошином, Василем Литвином, Миколою Сухомлином (не Волошиним, Литвиним, Сухомлиним). Прiзвища й iмена iн. слов'ян. народiв iнодi пишуть усупереч укр. правопису: Александр Пушкiн, Пьотр Чайковскiй, Уладзiмiр Караткевич, Бронєвскi, Неєдли. Це спотворює фонет. обличчя української мови. Аджє в бiлорусiв, полякiв, словакiв та чехiв прiзвища прикметник. типу мають стягнену форму тiльки в назив. вiдмiнку, напр., Broniewski, але Broniewskiego, Broniewskiemu. Прiзвища, як i заг. назви, вiд яких вони походять, типу бондар, кобзар, лiкар, а також iмена Iгор i Лазар лише в назив. вiдмiнку мають твердий звук р, а далi – бондаря, кобзаря, лiкаря, Iгоря, Лазаря. Назви багатьох сузiр'їв в укр. мовi, як i в iн., є кальками вiдповiд. грец. та лат. найменувань. Давньогрец. i лат. мови пов'язанi з античнiстю, тому за наявностi кiлькох укр. вiдповiдникiв пiд час перекладу назв перевагу надавали найархаiчнiшому. В укр. мовi на позначення маляти корови є кiлька синонiмiв: теля, бичок, телець. Першi два слова нейтральнi, третє – застарiле з вiдтiнком урочистостi. Саме його обрано для вiдтворення назви одного з зодiакал. сузiр'їв – Телець (вiд теля, а не вiд тiло), тому Тiлець – помилкова назва. Одним iз джерел збагачення лексич. складу мови є слова iншомов. походження. Проте запозичати потрiбно тодi, коли мова не має влас. лексич. позначення для поняття. Не варто вживати паркiнг, фольк-мюзiк, чартерний, шопiнг, коли маємо слова стоянка, народна музика, договiрний, купiвля. Чужi слова не загрожуватимуть мовi тодi, коли, як писав В. Самiйленко, будемо «не цуратися iх, але й не бгати iх у нашу мову без мiри». Надмiрне захоплення чужими словами збiднює мову, знижує рiвень її культури. Скажiмо, слово проблема вживають замість скрута, труднощi, ускладнення, безвихiдь; супер заступає цiлий синонiмiч. ряд – гарно, дуже гарно, чудово, блискуче, винятково, надзвичайно, дивовижно. Твердий знак, або єр (ъ), який традицiйно писали в кiнцi слiв пiсля твердих приголосних, зник з укр. абетки у 19 ст. Тож написання його в назвах деяких об'єктiв є свiдченням безграмотностi. Не всi розрiзняють поняття «дiалект» i «суржик». Дiалекти – територ. рiзновиди, якi збагачують лiт. мову. Суржик – позанормативна сумiш елементiв з рiзних мов, зокрема рос. й укр., iз невмотивованими запозиченнями з росiйської: канєєшно, нада, пожалуста, тормозити, надзiрні органи, приймати участь, на повістку дня предложено слiдуючi питання замість авжеж, звичайно, певна рiч, потрiбно, треба, будь ласка, прошу, гальмувати, наглядові органи, брати участь,

на порядок денний запропоновано такі питання. Чимало помилок культурномов. плану спричинює невдале відтворення рос. фразеологізмів: «Треба негайно прийняти міри, щоб попередити розповсюдження інфекції» (з радіопередачі на мед. тему), українською мовою це повинно звучати так: «Треба негайно вжити заходів, щоб запобігти поширенню інфекції». Замість заключати угоду, розбивати палатки, розбити парк, поступають пропозиції, задаватися метою, давати добро, залишати в спокої, бути правим, в якості вчителя, дякувати кого, отримувати перемогу треба казати укладати угоду, ставити (напинати) намети, насадити парк, надходять пропозиції, ставити за мету, давати згоду, давати спокій, мати радію, як учитель, дякувати кому, здобувати перемогу. Відступи від морфол. і синтаксич. норм також знижують рівень К. м. Лексико-грамат. особливістю сучас. української мови є майже повна відсутність у ній актив. та пасив. дієприкметників теперіш. часу. З названих розрядів слів у сучас. мові залишилися тільки ті дієприкметники, які втратили дієслівні ознаки й перейшли до класу прикметників: лежачий, квітучий, цілющий, невмирущий, відомий, знайомий тощо. Пасивні дієприкметники на -ий заступають дієприкметники на -ний: керований, пізнаваний, відмінюваний. В ін. випадках використовуємо прикметники: незамінний, невловний, незгасний, незборний. Активні дієприкметники теперіш. часу найчастіше відтворюються прикметниками: панівний, гальмівний, всеохопний, навколишній, життєствердний, металорізний. Ще один спосіб заміни рос. дієприкметників – використання іменників: поступаючий – вступник, працюючий – працівник, граючий – гравець, заведуючий – завідувач, віддыхаючий – відпочивальник. Іменники чол. роду 2-ї відміни в давал. відмінку однини мають варіантні закінчення: -ові (-еві, -єві) та -у (-ю). Якщо в давал. відмінку використовуємо одне слово, застосовуємо форми з -ові (-еві, -єві): написати листа братові. Коли є два слова, то одне з них уживаємо з -ові (-еві, -єві), друге – з -у (-ю): Василеві Німчуку. Суперечать грамат. нормі такі побудови, де два слова стоять у різних відмінках, але мають однакові закінчення: директору заводу, правильно – директорові заводу. Від іменників іншомов. походження відносні прикметники утворюють за допомогою складників -ій-н(ий): емоційний, релігійний, тенденційний. За цим зразком маємо біблійний, міліційний, поліційний, а не біблейський, міліцейський, поліцейський (іменники міліціант, поліціант). На позначення професій нормативними є однокореневі утворення: картопляр, льонар, лісівник, рисівник, рослинник, тваринник, голубівник, кролівник, собаківник, а не двокореневі на кшталт картоплевод, льоновод, лісовод, рисовод, рослиновод, твариновод, голубовод, кролевод, собаковод. Двокореневі лексеми на -вод пов'язані з тими професіями, де щось або когось водять: вагоновод, екскурсывод. У поєднанні з числівниками два (три, чотири) іменники чол. роду мають форму назив. відмінка множини: два (три, чотири) будинки (столи, заводи, студенти). Помилк. є конструкції два будинка,

два студента. Закінчення -а використовують лише в іменниках, що мають суфікс -ин, який випадає в множині: киянин – кияни – два киянина (частіше – двоє киян). Збірні іменники на зразок колосся, коріння мають лише форму однини: золоте колосся, міцне коріння. Суперечать морфол. нормі вислови золоті колосся, міцні коріння. Укр. мова належить до тих слов'ян. мов, у яких зберігся клич. відмінок, тоді як ін. (рос., білорус., словац.) втратили його: «Мріє, не зрадь!» (Леся Українка), «Привіт тобі, ріко моєї долі!» (М. Вінграновський), «Україно, ти для мене диво!» (В. Симоненко). Тексти на зразок «Не спи, моя рідна земля» замість «Не спи, рідна земле моя» є відступом від норми. Іменники очі, плечі в оруд. відмінку мають форми очима, плечима, а не очами, плечами. Прикметники у вищому й найвищому ступ. вживані в таких формах: цікавий, цікавіший, найцікавіший, головний, головніший, найголовніший, точний, точніший, найточніший або цікавий, більш цікавий, найбільш цікавий. Ознакою низької К. м. є утворення більш цікавіший, більш точніший або самий цікавий, самий головний, самий точний. Укр. мова єдина зі слов'янських зберегла закінчення -ти в інфінітиві як повноцінну грамат. категорію, тому хоч у розмов. мовленні форми на -ть можливі, в офіц. стилі їх треба уникати. Числівники одинадцять і чотирнадцять, як і решта подібних до них, мають саме такий наголос (не одинадцять, чотирнадцять). Складні числівники на -десять відмінювані тільки в кінц. частині: п'ятдесят, п'ятдесяти, п'ятдесятьма, п'ятдесятий. Складені числівники відмінюються в усіх частинах: тисяча п'ятсот сімдесят вісім, тисячі п'ятсот сімдесяти восьми, тисячею п'ятьмастами сімдесятьма вісьмома. У порядкових складених числівниках відмінюється тільки остання частина: дві тисячі п'ятнадцятий рік, дві тисячі п'ятнадцятого року. Невідмінювані дієслівні форми на -но, -то використовують у безособових реченнях, де наголошується на результаті певних дій без згадки дійової особи: завершено сівбу озимих, досягнуто успіхів. Коли є потреба вказати на виконавця дії, то потрібно використовувати активні конструкції: студенти започаткували пісенний фестиваль, Верховна Рада прийняла ухвалу, а не студентами започатковано пісенний фестиваль, Верховною Радою прийнято ухвалу. Осн. (а в офіц. мовленні єдиною) формою є в Україні, проте не варто виправляти фольклор. та літ. текстів, де з істор. причин уживаний вислів на Україні. Безграмот. з погляду синтаксич. норм є конструкції типу: лист, датований 26 серпнем. Назву місяця в таких випадках використовуємо в родовому відмінку: двадцять шосте серпня (лютого, травня); двадцять шостого серпня (лютого, травня); двадцять шостим серпня (лютого, травня), а не серпнем (лютим, травнем). Прийменник згідно вживають з іменником в оруд. відмінку та прийменником з: згідно з графіком (планом), а не згідно графіка (плану). Часто недоречно використовують прийменник по: іспит по англійській мові, по такій справі, кіоск по продажу проїзних квитків. Правил. варіанти: іспит з англійської мови, у такій справі, кіоск

для продажу проїзних квитків. Набули великого поширення конструкції: по дорогам, по містам і селам, по суботам, по губам, але в місц. відмінку з прийменником по треба вживати закінчення -ах, -ях, а не -ам, -ям: по дорогах, по містах і селах, по суботах, по губах. Вислови на адресу і за адресою мають різне значення. Перший означає напрям дії: листи надсилати на адресу. Другий указує місце, де щось відбувається: зустріч з митцем відбудеться за адресою. Синтаксич. вадами є змішування родових і видових понять під час переліку (письменники і поети), вживання семантично порожніх слів (місяць вересень замість вересень), алогізми (завдяки стихійному лихові замість через або з огляду на стихійне лихо), утворення типу командував флотом, завідувач редакцією замість командував флоту, завідувач редакції. Культура української мови утверджувалася разом зі становленням і розвитком літ. мови, з усталенням її норм, з поширенням їх на всю мовну територію. К. м. забезпечує зміцнення взаємовпливу усної й писем. форм мовлення, посилює його мист.-естет. якості, збагачує спілкувальні можливості на всіх рівнях, а також свідчить про рівень цивілізованості суспільства. Тож суспільство має дбати про К. м. й усіма засобами сприяти її піднесенню.

Рекомендована література

1. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. К., 1920;
2. 1923;
3. 1925;
4. Синявський О. Норми української літературної мови. К., 1931;
5. Огієнко І. Наша літературна мова. Як говорити й писати по-літературному. Вінніпег, 1954;
6. Про культуру мови. К., 1964;
7. Коваль А. П. Культура української мови. К., 1966;
8. Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо. К., 1970;
9. Рильський М. Т. Як парость виноградної лози. К., 1973;
10. Пилинський М. М. Мовна норма і стиль. К., 1976;
11. Чак Є. Д. Складні випадки вживання слів. К., 1984;
12. Барви нашого слова. К., 1989;
13. Єрмоленко С. Я. Культура української мови: Довід. К., 1991;
14. Караванський С. Секрети української мови. К., 1994;
15. Пономарів О. Фонема г та ґ: Слов. і коментар. К., 1997;
16. Українське слово для всіх і для кожного. К., 2013.

Культура мови / О. Д. Пономарів // Енциклопедія Сучасної України
[Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г.
Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних
досліджень НАН України, 2016. – Режим доступу:

<https://esu.com.ua/article-51465>

2001-2024 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним
законодавством України

([докладніше](#)).